

TÓTH GERGELY

Értelmezések fogságában

Az 1514. évi parasztháború a kora újkori
magyarországi történetírásban*

A magyarországi parasztmozgalmak, köztük a Dózsa-felkelés története 1945 után vált kiemelt kutatási témává, s ekkor kezdtek el foglalkozni annak történetírói recepciójával is. Hogy mennyire fontos volt a Rákosi-rezsim számára ez a kérdés, jelzi az a kötet, amelyet Geréb László állított össze az 1437–1514 közötti parasztháborúk „irodalmáról” 1950-ben.¹ A kötetben 16–17. századi szerzők műveinek vonatkozó részei kaptak helyet a szerkesztő rövid előszói kíséretében, amelyekben jellemzést adott a szóban forgó munkáról és írójáról. Azonban sem a bevezető tanulmányt jegyző Székely György, sem Geréb László nem tett kísérletet arra, hogy a forrásokat komolyabb kritikának vessék alá. Pontosabban fogalmazva: a kritika csupán ideológiai jellegű volt – vagyis azt vizsgálták, hogyan viszonyult az adott szerző a parasztmozgalmakhoz –, ám az egyes munkák hitelességével, megbízhatóságával nem foglalkoztak. Ez tükröződik Székely György 1961-es tanulmányában is. A szerző ugyanis kritikátlanul elfogadta és elemezte a Tubero, Taurinus és Brutus által „lejegyzett” Dózsa-beszédeket, azaz a „ceglédi beszédet”, jóllehet ez valójában Márki Sándor találmánya volt, aki a humanista szerzők által Dózsa szájába adott fiktív orációkat erre a képzeletbeli szónoklatra vezette vissza.²

A humanista kútfők kritikája terén Szűcs Jenőnek a parasztháború eszmerendszerével foglalkozó nevezetes tanulmánya hozott áttörést. Szűcs rámutatott, hogy mindaddig a 16–17. századi elbeszélő kútfők narrációja volt az irányadó, s ezért nagyon erős hatást gyakoroltak a magyar történetírára, illetve „a magyar történeti köztudatra”. Mindazonáltal szerinte a humanista történetírás a „legutolsó helyen foglal helyet”, már ami forrásértékét illeti. Felállított ugyanis egy rangsort az 1514. évi parasztháború kútfői között a fenti kritérium szerint, s ebben az utolsó helyre utasította a humanistákat. Az egyes szerzőket is értékeli röviden (Taurinus, Tubero, Iovius, Brutus, Istvánffy), de mindegyik esetében kételkedik a megbízhatóságukat

* Köszönöm C. Tóth Norbertnek, Erdélyi Gabriellának, Pálosfalvi Tamásnak és Varga Szabolcsnak, hogy tanácsaikkal, észrevételeikkel segítették a tanulmány elkészítését.

1 A magyar parasztháborúk irodalma. 1437–1514. Összeáll. Geréb László, bev. Székely György. Hungária, Bp., 1950.

2 *Székely György*: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok 95. (1961) 479–480. és passim. A „ceglédi beszéd” elméletét ld. *Márki Sándor*: Dósa György. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1913. 182–187.

illetően.³ A szerzőkről összességében kijelenti: „nem is annyira a »tény«, mint a »szerkesztés« s az a törekvés mozgatta tollukat, hogy »felismerjék« az események mozgatórugóit, összefüggéseit, oksági kapcsolatait, még akkor is, ha ehhez forrászerű támpontjuk vajmi kevés volt”.⁴ Tanulmányában témánk szempontjából fontos még, hogy végleg leszámolt a már említett ceglédi beszéddel és általában a Dózsa szájába adott szónoklatokkal. Érvelésében többek között arra mutatott rá, hogy a már említett fiktív humanista orációkban egyetlenegy sem található meg a felkelők eszmerendszerének azon elemeiből, amelyek az *elsődleges* források (keresztes vezérek levelei, egykorú beszámolók stb.) alapján megállapíthatóak. Emiatt, ahogy Szűcs fogalmaz, „okkal” ki lehet rekeszteni e beszédeket a források közül.⁵

Szintén az 1972-es Dózsa-émlékév alkalmából jelent meg Barta Gábor és Fekete Nagy Antal könyve a parasztháborúról, amely máig a legfontosabb összefoglalás az eseményről.⁶ Nincs benne külön historiográfiai fejezet, de a szerzők nagy gondot fordítottak arra, hogy a humanista elbeszélők által írtakat minden egyes mozzanatnál komolyan felülvizsgálják a Fekete Nagy által összegyűjtött, s nem sokkal később kritikai kiadásban is megjelentetett primer források alapján.⁷ Így méretetik meg és találtatik „könnyűnek” – hogy csak a legfontosabbakat említsük – az Istvánffynál olvasható Telegdi-beszéd,⁸ Csanád püspöki mezőváros Iovius, Brutus és Istvánffy által elbeszélte „ostroma”, Lőrinc pap több személyből összegyűrt alakja, Nagy Antal parasztszervező tetteinek elbeszélése, a gubacsi ütközet előadása – ahol szintén több eseményt mostak össze a tárgyalt szerzők –, a temesvári „csata”, és természetesen a ceglédi beszéd fikciója.⁹

Bellér Béla két tanulmányt is közzétett (1972-ben és 1974-ben) a felkelés historiográfiájáról.¹⁰ Ami a 16–17. századi történeti műveket illeti, csupán összefoglalólag írt róluk néhány sort; amit pedig írt, az visszalépés volt Szűcs dolgozatához és a Barta–Fekete Nagy szerzőpáros által írt monográfiához képest. Nem foglalko-

3 Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Gondolat, Bp., 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár) 607–609., 612. (A tanulmány első, rövidebb formájában 1972-ben jelent meg.)

4 Uo. 608–609.

5 Uo. 662–664.

6 *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Gondolat, Bp., 1973.

7 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.)

8 C. Tóth Norbert viszont újabban hiteles adatnak véli a Telegdi-beszéd elhangzását – még ha persze nem is szó szerint úgy, ahogy Istvánffynál található –, s elemzi annak tartalmát. Ld. C. Tóth Norbert: Az 1514. márciusi országgyűlés (Politikatörténeti események Magyarországon a parasztháború kitöréséig). (Sajtó alatt.)

9 Ld. *Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m.* (6. jz.) 29–31., 99–100., 111–114., 149–150., 156–160., 201–204., 274–277.

10 *Bellér Béla: A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás. Vigilia 37.* (1972) 599–603.; *Uő: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója és történeti képe 1945 előtti történetírásunkban. Történelmi Szemle 17.* (1974) 289–325.

zott ugyanis e művek hitelességének kérdésével, hanem Gerébhez hasonlóan kizárólag ideológiai szempontból értékelte a tárgyalt szerzőket – saját megfogalmazása szerint e tollforgatók „a feudális nemesi és papi érdekeket szolgáló kortárs krónikások, humanista történetírók” voltak.¹¹ A 18. századi szerzők közül Pray György és Katona István műveinek vonatkozó részeit vizsgálta meg. Összességében helyesnek mondható az az állítása, hogy a korábbi századokhoz képest „nincs alapvető változás” a két jezsuita történésznél a téma feldolgozását illetően – de hibát követett el azzal, hogy nem vizsgálta meg Pray kései művét, a *Historia regum Hungariae*t, amelyben bizonyos elmozdulás mégis megfigyelhető.¹² Katona István *Historia criticáját*, s az abban írtakat – bár az események elbeszélése gyakorlatilag csak forrásidézetekből áll – néhol úgy értékeli, mintha azok Katona önálló gondolatai lennének a felkelésről.¹³ Viszont helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy mindkét jezsuita szerző mentegetni igyekszik az ügyben „érintett” pápákat, azaz II. Gyulát és X. Leót.¹⁴

Jókora szünet után 2009-ben jelentkezett Erdélyi Gabriella új kutatási eredményekkel a felkelés recepciójának vizsgálata terén: egy addig ilyen szempontból nem vizsgált forráscsoport, a szentszéki Sacra Poenitentia Apostolica hivatalához küldött kérelmek alapján írt a felkelés korai értelmezéseiről, mítoszairól.¹⁵ Több fontos szempontot, fogalmat vetett fel: így részben Péter Katalin kutatásai alapján megemlítette a tabusítás kérdését, illetve „az események kisajátításáért utólagosan folytatott értelmezési háború” jelenségét. Ennek kapcsán a német párhuzam segítségével (a vesztfáliai béke emlékezete) felveti, hogy 1514 talán azért nem épült be a korabeli kulturális emlékezetbe, mert nem vált a felekezetek közötti versengés terepévé.¹⁶

Az idei emlékévként alkalmából Romsics Ignác vizsgálta meg a „változó Dózsa-képet”, vagyis azt, hogy az évszázadok során hogyan módosult a parasztfelkelés vezérének megítélése a történetírásban, illetve a közgondolkodásban.¹⁷ Nem tér ki a szerzők kritikai vizsgálatára – de ez nem is volt célja. Áttekintésének eredménye az általunk vizsgált korszakra nézve az lett, hogy a „külföldi humanisták”, azaz Tubero, Taurinus és Brutus „magáról a parasztvezérről elítélően nyilatkoztak”, de „részvétellel szóltak a parasztság nyomoráról”; ami pedig a honi szerzőket illeti, ők még a pórnép szenvedéseit is elhallgatták, és természetesen Dózsa sem kímélték.¹⁸ Köztük is kiemeli a „báróságig jutott” Istvánffy Miklós jellemzését a paraszt-

11 Bellér B.: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.) 289.

12 Bellér Prayra vonatkozó véleményét ld. *Uő*: A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás i. m. (10. jz.) 600–601.; *Uő*: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.) 291–292. Az említett műre ld. alább.

13 Bellér B.: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.)

14 Uo. 291., 292. A kérdésre ld. alább.

15 Erdélyi Gabriella: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban. *Történelmi Szemle* 51. (2009) 461–480.

16 Uo. 461–463.

17 Romsics Ignác: Székely Dózsa György. *Rubicon* 24. (2014) 3. sz. 4–29. A historiográfiai rész: 11–29.

18 Uo. 11.

vezérről, amely véleménye szerint mind közül a legnegatívabb.¹⁹ Mindezzel kapcsolatban csak annyit jegyeznek meg, hogy amit Dózsáról – vagy úgy általában – egy humanista szerző megfogalmaz, azt véleményem szerint elsősorban azon keresztül kell megrostálni, hogy éppen milyen antik mintát követett – erről alább még lesz szó. Továbbá aligha meglepő, hogy e szerzők „elítélték” a felkelést és Dózsát: ez nem is lehetett kérdés. De a „nép” és a keresztiesek felé időnként megnyilvánuló rokonszenvük is megtévesztő, mivel az általában csak narratív kellék, antik szerzőtől kölcsönzött reminiscencia. Tehát esetükben különösen óvatosan kell eljárunk, s nagy türelemmel kell szétválasztani a valóst a megkomponált, máshonnan vett elemektől.

Dolgozatom első részében erre teszek kísérletet. Szűcs Jenő megjegyzése kapcsán – miszerint a humanista szerzők narrációja nagyon erős hatással bírt századokig – elsősorban azt vizsgálom, hogy e meggyökeresedett toposzok honnan származnak, tehát a humanista történetírók honnan vették elbeszélésükhöz az előképeket. Ugyanakkor azt is igyekszem bemutatni, hogy nemcsak az antik auktorok, hanem más tényezők, így a felekezeti és politikai hovatartozás is szerepet játszottak egy-egy szerzőnél az elbeszélés kialakításában – tehát korántsem olyan egysíkú a kép, ahogy azt korábban gondoltuk. Végül, a 18. század vonatkozásában arra keresem a választ, hogy a tudományossá, „kritikaivá” váló honi történetírás mit tudott kezdeni a parasztháborúval, sikerült-e közelebb jutni az esemény megismeréséhez.

Dózsa mint Catilina: a parasztfelkelés a humanista történetírásban

Ironikusan fogalmazva, a Dózsa-felkelésnek az a sors jutott osztályrészül, hogy a humanista történetírás korára esett. Így a korai recepció – amely az eseményhez való közelsége miatt mindig döntő jelentőségű – magán hordozza a szokásos humanista jegyeket: e művekben a középkori szereplők antik jelmezű öltönek, iskolázott szónoklatokat tartanak, gesztusaik, magatartásuk is gyakran inkább ókori héroszokra emlékeztet. De a kor történetírói ennél tovább is mentek az antik minták alkalmazásában: nemcsak a stílust, nyelvezetet imitálták, hanem az eseményeket úgy beszélték el, hogy ehhez vonatkozó görög és római történeti munkák kulcsfogalmait, érvelését, narratív technikáit vették át.

Felkelés bemutatásánál egy humanista számára önként kínálkozott Sallustius *Bellum Catilinae* című műve. A híres opusz mind a középkorban, mind a reneszánsz idején rendkívül népszerű volt. E népszerűséget olvasmányos, jól érthető szövegének, de elsősorban tartalmi komplexitásának köszönhette. A *Catilinában* Sallustius egyszerre dicsőíti a korai köztársasági Róma intézményeit, hangoztatja a szabadságban rejlő erkölcsi fölényt, majd mutatja be ennek az intézményrendszernek a korrodálódását, lezüllesztését, aminek a tünete az ő értelmezésében a Catilina-összeesküvés; s

¹⁹ Uo. 12.

végül eljut odáig – ha csak utalásszerűen is –, hogy egy „erős ember” (Cato, illetve Cicero) és az erős központi kormányzat mentheti meg a *respublicát*. Így műve sokféle történelmi szituációra, jelenségre alkalmazható volt, illetve adhatott valamiféle igazolást. Már a pártharcokba süllyedő 14. századi Padova és Firenze történetírói (így Mussato és Villani) felfedezték maguknak a művet, amelyben a válság okaira kerestek választ, hogy aztán a firenzei humanisták (Bruni, Bracciolini) saját városköztársasági berendezkedésük és szabadságeszményük mellett hozzák fel annak nevezetes 7–9. fejezeteit. De lehetett egyszerűen a mindenkori lázongás ellen is mintaként alkalmazni: Poliziano a *Catilina* alapján írta meg a Pazzi-összeesküvés történetét, amelynek résztvevői a Medicieket akarták eltávolítani Firenze éléről – persze a Medici-párti historikus már nem beszélt sem szabadságeszményről, sem válságjelenségekről. Itália 15–16. századi politikai krízise idején ismét a hanyatlás okait, a politikusok hatalom- és pénzhűségét olvasták ki inkább a műből; sőt Sallustiusnak a késő köztársaságkori római politikai harcokkal szemben megnyilvánuló kiábrándultsága, cinizmusa Machiavelli politikai nézeteit is formálta. Az Alpokon túl a *Catilina* köztársasági eszménye szinte teljes mellőzésben részesült; inkább politikai kézikönyvként használták, sőt a monarchikus, illetve abszolutista államforma mellett is érveként hozták fel. Sallustius műveinek 1575-ös fordítása bevezetőjében a francia király szolgálatában álló Jérôme Chomedey azt a következtetést vonta le a *Catilinából*, hogy a fejedelemnek több eszköze van a lázongás leverésére, mint a köztársaságnak. Lipsius is a monarchia áldásait (rend, szigor, uralkodói kegy) szemléltette a Sallustius műveiből kiragadott mondatokkal. Zavarba ejtően széles tehát a *Catilina* értelmezési horizontja, de ez könnyen magyarázható azzal, hogy bele van foglalva a római köztársaság teljes életrajza, amelyből ki-ki kedve szerint kiválaszthatta a neki tetsző passzusokat. Az mindenestre általánosságban kijelenthető, hogy a római historikus „tanítványával”, a később nagyobb népszerűsége szert tevő Tacitusszal együtt a kora újkori államelméleti irodalom állandó hivatkozási pontja lett, mivel a *Catilina* vagy a *Jugurtha* ugyanolyan őszinteséggel leplezte le a késő köztársaságkor politikai szereplőinek machinációit, mint aztán Tacitus az *arcana imperiit*.²⁰

A Dózsa-felkelés sem kerülhette el a *Catilina*-interpretáció vonzását. Már korábban bizonyítást nyert, hogy Stephanus Taurinus (Stieröxel) a felkelésről szóló történelmi eposzában (1519) Dózsa alakját és eszméit bizonyos részben Sallustius *Catilinája* alapján mintázta meg – bár nála az epikus előképek (Vergilius, Lucanus stb.) jóval fontosabbak.²¹ Ludovicus Tubero dalmát történetíró (1459–1527) kor-

20 Minderre ld. *Patricia J. Osmond*: „Princeps Historiae Romanae”. Sallust in Renaissance Political Thought. *Memoirs of the American Academy in Rome* 40. (1995) 101–143., különösen 101–130. Még ld. *Gian Biagio Conte*: *Latin Literature: a History*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999. 244.; *Jacob Burckhardt*: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. In: *Uő: Das Geschichtswerk*. I–II. Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 2007. I. 401.; *Michael von Albrecht*: *A római irodalom története*. I–II. Balassi, Bp., 2003–2004. I. 343. Az általam használt *Catilina*-kiadás: *Gai Sallusti Crispi libri de Catilinae coniuratione et de bello Iugurthino*. Ed. Rudolfus Dietsch. Teubner, Lipsiae, 1882. 1–37. (A műre fejezetszámok szerint hivatkozom.)

21 Taurinus műve: *Stephanus Taurinus*: *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum*. Singrenius, Viennae, 1519. Kritikai kiadása: *Stephanus Taurinus Olomucensis*: *Stauromachia, id est cruciato-*

történetében, illetve a parasztháború nála olvasható elbeszélésében is felcsillannak sallustiusi jegyek,²² így például amikor azt írja, hogy Dózsa *quietis et otii impatientis*, vagyis „a nyugalmat és a tespedést elviselni nem tudván” jelentkezett a királynál: az „átkos” *otium* mint az elzülles melegágya sallustiusi kulcsfogalom.²³ Dózsa remekül megformált lázító szónoklata emellett egyértelműen megfeleltethető Catilina hasonló szándékú beszédének, már ami a szerkesztést illeti.²⁴

Az esemény igazi áthangolása azonban egy vérbeli itáliai humanistától, Paulus Ioviustól (Paolo Giovio, 1483–1552) származik, aki nagy kortörténetében sokszor kitér a magyar eseményekre.²⁵ Hogy Iovius forgatta a *Catilinát*, az aligha meglepő, tekintettel Sallustius fentebb ismertetett, mélyen gyökerező itáliai népszerűségére – ahogyan az is érthető, hogy Itália válságos időszakában őt is a mű „sötét” oldala, a hanyatló állam láttelepe ragadta meg.²⁶ Láthatóan egészen természetes volt számára, hogy a parasztháború kitörését Sallustius művének megállapításai alapján magyarázza – Szűcs Jenőnek tökéletesen igaza volt abban, hogy a humanisták nagyon szerették keresni az „okokat”, s ebben a forráshiány nem zavarta őket. Érdemes a Iovius által írtakat, s annak sallustiusi gyökereit egy táblázatban érzékeltetni.

rum servile bellum (Servilis belli Pannonici libri V). Ed. Ladislaus Juhász. Egyetemi Ny., Bp., 1944. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XVI.) Taurinus forrásaira általában ld. *Császár Zoltán: A Stauromachia antik és humanista forrásai.* Egyetemi Ny., Bp., [1937.] Sallustius művének befolyását a műben számos példa alapján (bár nem mindig meggyőzően) szemléltette *V. Kovács Sándor: Taurinus és Sallustius „Catiliná”-ja.* Irodalomtörténeti Közlemények 60. (1956) 319–322. Még ld. *Szörényi László: Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanusi történeti irónia.* Irodalomtörténeti Közlemények 104. (2000) 281–293.; *Jankovits László–Szörényi László: A megíratlan és a megírt magyar tárgyú eposz: 1519: Megjelenik Stephanus Taurinus Stauromachiája.* In: *A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig.* Szerk. Jankovits László–Orlovsky Géza. Gondolat, Bp., 2007. 195–203. Taurinusra és Sallustius műveire fűződő viszonyára még ld. Kiss Farkas Gábor tanulmányát a *Történelmi Szemle* jelen számában.

22 Sallustius hatását Tubéronál egyéb vonatkozásban kimutatta *Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet: Bevezető.* In: *Ludovicus Tubero: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország).* Közread. Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) 20., 42., 48.

23 Az idézett helyet ld. *Ludovicus Tubero: Commentariorum de rebus, quae temporibus eius [...] gestae sunt libri XI.* Francofurti, 1603. 288. Az *otium* fogalmát Sallustiusnál, igen hangsúlyos helyen, ld. Sall., *Cat.* (20. jz.) 10. Még ld. *Albrecht, M.: i. m.* (20. jz.) 337.

24 Ld. *Tubero, L.: Commentariorum i. m.* (23. jz.) 289–292., ill. Sall., *Cat.* (20. jz.) 20. A beszéd megformálása is emlékeztet néhol Sallustiusra, pl. akkor, amikor Dózsa *coniuratió*nak, összeküvésnek nevezi a felkelést. *Tubero, L.: Commentariorum i. m.* (23. jz.) 291.

25 Személyére újabban ld. *T. C. Price Zimmermann: Paolo Giovio. The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy.* Princeton University Press, Princeton, 1995. Művének általam használt kiadása: *Paulus Iovius: Historiarum sui temporis tomus II[–II.] Vascosanus, Lutetiae, 1558–1560.* Iovius a Dózsa-felkelés elbeszéléshez bizonyosan felhasználta Ianus Vitalis Panormitanus rövid beszámolóját az eseményről. Vö. *Sulica Szilárd: Adalékok Iovius „Historiarum sui temporis” magyar vonatkozásainak forrásaihoz.* Országos Központi Községi Ny., Bp., 1907. 172–173. Viszont a sallustiusi modell nem innen vette át Iovius: Panormitanus munkájában nyoma sincs a *Catilina* használatának.

26 Sallustius hatására Ioviusnál egyéb vonatkozásban ld. *Zimmermann, P.: i. m.* (25. jz.) 268. és passim. A 16. századi itáliai Catilina-interpretációkra ld. *Osmond, P.: i. m.* (20. jz.) 112–113.

**Sallustius: *Bellum Catilinae*
i. m. (20. jz.)**

1. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis *otium* divitiaeque, optanda alias, oneri miseriaeque fuere [...]. Namque *avaritia* fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvertit [...] (*Cat.* 10.)

2. *Sed ubi* labore atque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, *Carthago, aemula imperii Romani, ab stirpe interit, cuncta maria terraeque* patebant, saevire fortuna ac miscere omnia coepit. *Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant* etc. (uo.)

3. Catilina [...] fuit *magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque* [...] Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus *audax*, subdolos, varius [...] (*Cat.* 5.)

4. (Catilina beszéde a végső ütközet előtt:) Itaque *contione advocata* huiusce modi orationem habuit [...] diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, *frumenti atque aliarum rerum egestas* prohibet; quocumque ire placet, ferro iter aperiendum est [...]. Si haec relinquere voltis, *audacia* opus est; nemo nisi victor pace bellum mutavit. (*Cat.* 58.)

5. Ipse [Petreius] equo circumiens unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, ut meminerint se contra *latrones inermis* pro patria, pro liberis, pro aris atque focus suis certare. (*Cat.* 59.)

**Iovius: *Historiarum sui temporis*
i. m. (25. jz.) I.**

[...] complures reguli [...] qui [...] *otio atque avaritiae* se corrumpendos dederant [...] (fol. 125v)

Matthia vita *functo*, atque *extincta* cum eo *militia* [...] (uo.)

[...] Georgium quendam Sechelum, *virum fortem, intrepidum, omnis scelers audentem*, nec ignarum militiae, super haec, nobilitatis hostem acerrimum. (fol. 126v)

(Dózsa beszéde a temesvári „csata” előtt:) Inde *advocata contione* brevissime docet [...] *nihil iam commeatus*, nihil spei, nihil denique consilii in castris superesse praeter unam virtutem atque *audaciam* [...] (fol. 128r)

Ex adverso vayvoda nulla magis ad milites cohortatione usus, quam ut *inermes* sceleratosque *latrones* despicerent [...] (uo.)

Iovius már a parasztháború kiváltó okainak felsorolásánál Sallustius követi. Elbeszélése szerint a korabeli magyarországi főurak (*reguli*) átadták magukat az *otium*nak és az *avaritiának*, vagyis a tespedésnek és a kapzsiságnak – pontosan úgy, mint Sallustiusnál a késő köztársaságkor *nobilitasa* (lásd az 1. idézetpárt). Sőt Iovius még egy pontos cezúrát is adott, azaz Mátyás halálát, amelytől kezdve a katonáskodás „megszűnt”, s ezzel a hanyatlás bekövetkezett – ami szintén a *Catilina* bevezetőjére emlékeztet, ahol Sallustius Karthágó elpusztítását jelölte meg

mint fordulópontot. (2.) Dózsa jellemzése – bátor, erős fizikumú, gátlástalan, mérész – ugyancsak a Sallustius-féle Catilinát juttatja eszünkbe. (3.) Végül egészen nyílt átvétel a döntő csata előtt a szemben álló felek beszédeinek megformálása. Dózsa – miután összehívta a katonai gyűlést (mindkét helyen: *advocata contione!*) – ugyanúgy rámutat az élelemhiányra, s ugyanúgy a győzelemre mint egyetlen lehetőségre és az *audaciára*, azaz merészségre buzdítja embereit, ahogy a római szerzőnél Catilina (4.); Szapolyai János, a Dózsa leverésére érkező had vezére pedig egy helyen szó szerint azt mondja, mint Sallustiusnál a köztársasági sereg tribunusa, Petreius: mindkettő *inermes latrones*nek nevezi a felkelőket! (5.) Nagyon jellemző a két beszéd hangvétele is: Dózsaé kétségbeesett, patetikus, míg Szapolyaié magabiztos – csakúgy, mint Catilina, illetve Petreius szónoklata.

Külön kell szólni a „temesvári csata” problémájáról. Ahogy azt fentebb említettem, a kutatás már korábban megállapította, hogy valószínűleg nem is volt szabályos ütközet, mivel Szapolyai lovasai, illetve vezetőjük, Petrovics Péter (a vajda unokaöccse) elfogta Dózsa Györgyöt, amikor az felderítésen volt. Ezt írja a kortárs Szerémi György, s más források is ezt a verziót erősítik meg.²⁷ A csata mítoszának kialakulása azonban már igen korán megkezdődött. Taurinus 1519-ben megjelent munkájában előbb azt írja, hogy a paraszthad rögtön megfutott a vajda seregének érkeztekor, de aztán mégis fúriaként küzdő Dózsa, harci sorokat, öldöklő közelharcot vizionál – furcsa ez a látványos önellentmondás, de egy eposziró esetében persze érthető, hiszen egy epikus hőst nem lehet csak úgy „elfogatni”.²⁸ Tuberónál egyfajta párviadal olvasható Dózsa és Petrovics között – mintegy ellenpontjaként a végvári hadnagy egykori győztes küzdelmének a török bég ellen –, amelyben Dózsa alulmarad és fogságba esik, így a paraszthad vezér nélkül futásnak ered vagy megadja magát.²⁹ (Talán érdemes itt megjegyezni, hogy Tubero Petrovics Péter nevét *Petreius*ra torzította: ha ez nem a véletlen műve, akkor egy igen szellemes utalással van dolgunk.)³⁰ Vagyis e két szerzőnél a tényleges esemény (Dózsa elfogása, a paraszthad csata nélküli megfutása) keveredik bizonyos fiktív elemekkel, kiegészítésekkel (bár Tubero közlése akár hiteles is lehet). Iovius viszont radikálisan átalakítja a csata képét: nála csak az számít, hogy a sallustiusi előképhez minél jobban közelítsen. Ezért leírja a két sereg hadrendjét, szabályos ütközetet képzel el, s azt állítja, hogy egy ideig kétséges volt a csata kimenetele.³¹

Iovius módszerének követői akadtak. Elsősorban egy másik itáliai humanista, Giovanni Michele Bruto (1517–1592), azaz Brutus, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király udvari történetírója vette át a kész mintát, vagyis a *Bellum Catilinae* fogalmainak, érvelésének a felhasználását a parasztháború leírásakor. Hogy Brutus Ioviust követte, az egészen bizonyos: általában sokat használta a munkáját, s a szóban

27 Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (6. jz.) 201–205.

28 Taurinus, S.: *Stauromachia* i. m. (1944) (21. jz.) V. 57–115.

29 Tubero, L.: *Commentariorum* i. m. (23. jz.) 292–293.

30 Ld. uo. Tubero a horvát Petrovics apját is ismerte, s származási helyét (Pozsega) is megadta, tehát aligha tévedésről, elírásról, hanem a személynevek szokásos humanista latinosításáról lehet szó, ami itt persze duplán érdekes lehet a Catilinát legyőző tribunussal való „névazonosság” miatt.

31 Iovius, P.: i. m. (25. jz.) I. 128r. Vö. Sall., *Cat.* (20. jz.) 59–60.

forgó esemény leírásakor is határozottan utal rá.³² Elsősorban abban tér el elődjétől, hogy – nem sokkal több alapanyagból – óriásira duzzasztja a történetet: 150 oldalban írja meg a parasztháború eseményeit. Ezek már nem a *Bellum Catilinae* terjedelmi keretei, de az egésznek a vázát mégis Sallustius művének az alapvető fogalmai adják meg: ebben Brutus még Ioviuson is messze tútesz, és szokásához híven a végletekig fokozza az imitációt. Érdemes ezt a jelenséget is néhány példán bemutatni.

Sallustius: *Bellum Catilinae* i. m. (20. jz.) Brutus Magyar históriája i. m. (32. jz.) I.

1. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis *otium divitiarumque*, optanda alias, oneri miseriaeque fuere [...]. Namque *avaritia* fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvertit [...]. (*Cat.* 10.)

2. *Ambitio* multos mortalis falsos fieri subegit [...]. Haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post, ubi *contagio quasi pestilentia* invasit, *civitas* inmutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele intolerandumque factum. (*Cat.* 10.)

3. [...] *inertia et mollitia* animi alius alium expectantes cunctamini. (*Cat.* 52., Cato beszédéből)

4. Catilina [...] fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque [...]. Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus *audax*, subdolos, varius [...]. Vastus *animus* inmoderata, incredibilia, *nimis alta semper cupiebat*. Hunc post dominationem L. Sullae *lubido maxuma invaserat rei publicae capiundae*. (*Cat.* 5.)

Diuturnum *otium* Ungaros perdiderat, cum per multos iam annos inertis segnitia languentes, ab omni belli cura infamis et importuna pax (eos) avocasset [...]. (324.)

[...] atque insignia exempla ferebantur superbiae, crudelitatis, atque *avaritiae*, quae in miseram plebem plerique e nobilitate edebant [...]. (265.)

Accedebat ad ceteras causas, nonnullorum e principibus *ambitio* non ferenda, *maximarum civitatum, regnorum communis pestis* [...]. (249.)

[...] *emollitum* quasi pestilenti, et dira tabe, longo *inertiae malo*, nativum illud, atque invictum maiorum robur [...]. (271–272.)

(Dózsáról:) [...] unius hominis incredibilis *audacia* scelusque [...]. Inde homo barbarus *cupiditate animi*, cuius impotens erat, atque *ambitione* elatus [...] per hanc armorum occasionem temerario ausu *ad principatum animum adiecit*. (299., 301–302.)

32 *Brutus János Mihály*: Magyar históriája. (1490–1552.) Közli Toldy Ferenc. I–III. Eggenberger, Pest–Bp., 1863–1876. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptorum 12–14.) I. 385–386. Brutus személyére ld. *Fraknoi Vilmos*: Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója. Századok 21. (1887) 793–797.; *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. (Kézirat gyanánt.) Bp., 1975. 252–256. A parasztháború elbeszéléséhez Brutus leginkább Tuberót, Ioviust, helyenként Cuspinianus beszámolóját, ill. a felkelés Verancsics hagyatékában található leírását használta fel. Ld. *Kovács Lajos János*: Brutus magyar történetének forrásai. Századok 50. (1916) 54–58.

Mint látható, az *avaritia* és *otium* hangoztatása a magyar nemesek jellemzésénél ebben a műben is felbukkan. Az utóbbi esetében Brutus még szorosabban követi Sallustiuszt, mint Iovius: nála ugyanúgy a béke, a külső ellenségtől való aggodalom hiánya okozza az *otiumot*, mint a római historikusnál. (1.) Emellett megjelenik egy másik veretes sallustiusi fogalom, az *ambitio* is, amely a római historikus szemében szintén a köztársaság – illetve Brutusnál Magyarország – vesztét okozza. (2.) A nemesség züllését az *inertia* és a *mollitia*, vagyis a restség és az elpuhultság teszi teljessé – Cato is ezt veti szemére szenátor-társainak Sallustiusznál. (3.) Dózsa pedig Catilinább Catilinánál: vakmerőség, erő, elvetemültség jellemzi, majd őt is megfertőzi a *cupiditas* és az *ambitio*. (4.) Ilyen összetevőkből pedig csak felkelés jöhet létre – legalábbis humanista logika szerint.

Istvánffy Miklós (1538–1615) felhasználta a teljes addigi történetírói hagyományt a parasztháború elbeszéléséhez: Taurinus, Tubero, Iovius, Brutus munkái egyaránt kimutathatók nála.³³ Ami pedig az elbeszélés „mélyszerkezetét” illeti, ő is átvette a ioviusi, illetve sallustiusi modellt; tehát tudós humanistaként maga is tovább dolgozott a történet sallustiusi átformálásán, nem csupán az itáliai mestert követte. Az esemény elbeszélése egy egész „könyvet”, azaz nagyobb fejezetet tölt meg nála, de Brutus partalan előadásával ellentétben feszes, olvasmányos szöveg: valóságos mű a műben, egy igazi magyar *Bellum Catilinae*, már csak a struktúrája miatt is. Istvánffy láthatóan sokat törődött a narratíva gondos megszerkesztésével: remekül dramatizál, mértékletesen és jó érzékkel használja ki a fiktív beszédekben rejlő lehetőségeket. Szónoklatokban ütközteti Bakócz Tamás, a pápai legátus és a Kasszandra-szerepben fellépő Telegdi István kincstartó álláspontját, illetve a Dózsa Györgyöt feltűzteni kívánó Lőrinc pap és a realista nézeteket képviselő fivér, Dózsa Gergely véleményét – e szónoklat-párok szerkesztési szempontból a *Catilinában* olvasható Cato-, illetve Caesar-szónoklatokra emlékeztetnek.³⁴

Emellett a sallustiusi moralizáló, pesszimista történelemszemlélet nála is helyet kap, csakúgy, mint a kulcsfogalmak. Érdemes ezeket is néhány példán érzékelteni:

33 Istvánffy műve: *Nicolaus Isthvanfi: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Hieratus, Coloniae Agrippinae, 1622.* A szerzőre újabban ld. Nagy Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis.” Előkézület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. Századok 142. (2008) 1209–1248. Az említett szerzők használatára ld. Fodor Henrik: Istvánffy Miklós Históriajának forrásai (II. Ulászló kora). Dunántúl Ny., Pécs, 1940. 42–47. Általában Istvánffy forrásaira és forráshasználatára még ld. Bartoniek E.: i. m. (32. jz.) 348–352.

34 A szónoklatokat ld. *Isthvanfi, N.*: i. m. (33. jz.) 63–65., 66–67.

Sallustius: *Bellum Catilinae***i. m. (20. jz.)**

1. Incitabant [sc. Catilinam] praeterea *corrupti* civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, *luxuria atque avaritia, vexabant*. (Cat. 5.)

Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis *otium divitiaeque* optanda alias, oneri miseriaeque fuere [...]. Namque *avaritia* fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvortit [...]. (Cat. 10.)

2. Catilina [...] fuit magna vi et animi et corporis, sed *ingenio malo pravoque*. Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolos, varius [...]. Vastus *animus* inmoderata, incredibilia, *nimis alta semper cupiebat*. Hunc post dominationem Lucii Sullae lubido maxuma invaserat *rei publicae capiundae*. (Cat. 5.)

Istvánffy: *Historiarum de rebus***Ungaricis i. m. (33. jz.)**

[...] Pannoniam patriam, ea tempestate foris quidem *otio*, domi autem *luxu et avaritia principum* foede laborantem [...] (62.)

Ceterum senatorum magna pars, qui *otio et avaritia corrupti* regnum praedae loco habebant [...]. (63.)

At Georgius [...] seu regis *inertiae* contemptu, nobilitatisque odio, seu *rerum novarum cupiditate*, vel aliis de causis *depravato animo* [...]. (67.)

Amint a fenti idézetekből kiderül, a nemességet Istvánffy szerint megrontotta a tespedés, fényűzés – szintén sallustiusi alapfogalom –, valamint a kapzsiság (a külső béke és az ebből fakadó *otium* miatt): ezért is fogadják el Bakócz indítványát, s kuldik maguk helyett a parasztokat a török ellen. (1.) Dózsa jellemzése látványosan Catilinára hajaz: lelke elzüllött, romlott (*pravus – depravatus*), s állandóan olyasmire áhítozik (*cupiebat – cupiditate*), ami felforgatja a fennálló rendet. (2.)

Istvánffy esetében külön meg kell említeni a temesvári „csata” elbeszélését, mert ő „stilizálja” legtovább az egész epizódot, hűen követve az antik csataleírások, de elsősorban a *Catilina* vezérfonalát. Érdemes itt is szövegszerűen megvizsgálni a párhuzamokat:

Sallustius: *Bellum Catilinae***i. m. (20. jz.)**

1. Ipse [Petreius] equo circumiens unumquemque nominans adpellat, *hortatur*, rogat, *ut meminert* se contra *latrones* inermis pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare [...] (Cat. 59.)

Istvánffy: *Historiarum de rebus***Ungaricis i. m. (33. jz.)**

Ex adverso Vayvoda suos quam brevissime *cohortatus, meminissent*, inquebat, quam multos insontes [...] pessimi *latrones* inaudita morte sustulissent. (72.)

2. [Catilina] G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra parte curare iubet. Ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit [...] (Cat. 59.)

3. [...] maxuma vi certatur. (Cat. 60.)

4. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, *cohortem praetoriam* in medios hostis *inducit* eosque perturbatos atque alibi resistentis interficit. (Cat. 60.)

Pari modo in partibus agrestium factum est: ita ut Georgius mediam aciem teneret, Gezo eius frater et legatus ac Laurentius presbyter duobus extremis cornibus praessent. (uo.)

[...] ut victoria in ancipiti esset. (uo.)

Ad extremum Vayvoda *praetorianum militem* et Siculos equites et limitaneos equis armisque validiores ac usu armorum causaeque aequitate superiores *immittit*, quorum gladiis quum plurimi occumberent, plures vulneribus debilitarentur, vacillare aliquantum ac loco pelli coepere. (uo.)

Amint látható, több vonásban egyezik Petreius és Szapolyai csata előtti szónoklata (1.) – bár itt Iovius hatása is erősen kitűnik –, hasonlóképpen állítja fel a sereget Catilina és Dózsa (2.), és kiegyenlített küzdelem alakul ki (3.), majd Szapolyai ugyanúgy a *praetorianus militem* (tkp. udvari katonaság) küldi a harc eldöntésére, mint ahogyan Petreius a *cohors praetoriát*, vagyis a parancsnok melletti testőri alakulatot. Az utóbbi mozzanat különösen érdekes. Vajon feltételezhető-e, hogy Istvánffy a „csatának” ezt a momentumát is csupán koholta Sallustius nyomán? En úgy vélem, hogy igen, még akkor is, ha Istvánffy kiegészíti a „praetorianusokat” a székelly és a végvári lovassággal (*Siculos equites et limitaneos equis armisque validiores*). Túlzottan emlékeztet ugyanis a szóhasználat a *Catilinára*, s az is furcsa, hogy egy ilyen apró részlet éppen Istvánffy tollán bukkanjon fel először, csaknem száz évvel a felkelés után. Istvánffy leírását persze már eddig is kételkedve fogadta a kutatás: úgy vélem, hogy a fentiek alapján már az is világos, hogy honnan merített.

Torzítások, elfogultságok, elhallgatások: ami a humanista stíluson túl van

A sallustiusi minta követése ártatlan humanista játszadozásnak tűnhet, ám valójában ennél többről van szó. Mind Ioviusnál, mind Istvánffynál az a helyzet (Brutusról alább szólunk), hogy a kapzsi, elpuhult nemesség hibáztatása igen kényelmes megoldás volt arra, hogy kikerüljenek egy – számukra – súlyos problémát: tudniillik azt, hogy a Dózsa-felkelés azért robbanhatott ki, mert X. Leó pápa keresztes háborút hirdetett a török ellen 1513-ban, majd Bakócz Tamás mint pápai legátus a királyi tanácsban elérte, hogy az erről szóló és a résztvevőknek bűnbocsánatot kilátásba helyező bullát kihirdessék Magyarországon. Iovius, aki X. Leónak köszönhette a katedróját a római egyetemen,³⁵ gyakorlatilag kiiktatja a pápát s annak szerepét az események elbeszéléséből, de a bullát is csak futólag említi, mintha vala-

35 Vö. Zimmermann, P.: i. m. (25. jz.) 14–15.

mi mellékes körülmény lett volna – Bakóczot azonban nem kíméli, s részletesen közli a nemesség vádjait vele szemben, miszerint ő okozta az egész szerencsétlenséget, továbbá hatalmas kapzsiságával kifosztotta az országot, rossz tanácsokat adott a királynak stb.³⁶ Bizonyára nem felejtette el, hogy Bakócz az 1513. évi pápaválasztáson pártfogója, a későbbi X. Leó vetélytársa volt.

Istvánffy, aki tudvalevőleg végsőkéig királyhű, intranszigitens katolikus volt, inkább Bakóczot védte, s hazájáért aggódó államférfinak állította be, az ellene felhozott, alább ismertető vádak pedig megemlítette ugyan, de ez láthatóan nem ingatta meg véleményében.³⁷ Ehelyett arra mutat rá, hogy a pápa azért adott keresztes bullát Bakócznak, mert a pápai pénztár üres volt, vagyis máshogyan nem tudott segíteni.³⁸ Van tehát különbség Iovius és Istvánffy között, de az feltétlenül közös bennük, hogy mindketten a kapzsi, elpuhult, parasztokat szipolyozó nemességben találják meg a bűnbakot, míg a keresztes háború jelentősége el van kenve – Istvánffy szerint a vallás csak „ürügy” volt a parasztságnak.³⁹

Brutus, bár ő jóval árnyaltabban ábrázolja a felkelést, szintén átveszi a parasztokat kizsigerelő nemesség képzetét. Ezt részben saját meggyőződésből, tapasztalatból teszi: mint írja, maga látta, hogy Magyarországon és Lengyelországban úgy bántak a nemesség a parasztokkal, mint a rabszolgákkal.⁴⁰ Csakhogy ezzel későbbi – illetve más országban tapasztalt – állapotokat vetített vissza a 16. század elejére. Jellemző, hogy a népies, egyszerű latinsággal író, szerény képzettségű Szerémi György, aki az eseményeket egészen közelről szemlélhette, nem ír a nemesek rettenetes elnyomásáról, amikor a Dózsa-felkelést elbeszéli⁴¹ – ez egyébként a kutatás mai állása szerint sem állt fenn.⁴² Vagyis úgy tűnik, hogy a szipolyozó, kapzsi, elpuhult nemesség, s az ezzel járó paraszti nyomor mint kiváltó ok humanista toposz, s úgy is kell kezelni.

Voltak azonban írók, akik máshová tették a hangsúlyokat. A dalmát Ludovicus Tubero, habár bencés apát, majd raguzai érseki helynök volt, egyformán támadta Bakóczot, amiért a pápaválasztáson elszórt kenőpénz pótlása érdekében legátusi megbízatást és búcsút hirdető bullát kért X. Leótól, illetve a romlott pápai udvart,

36 *Iovius, P.*: i. m. (25. jz.) I. 128v.

37 A honért aggódó Bakócz: *Istvanffy, N.*: i. m. (33. jz.) 62.; az őt ért vádak: uo.

38 Uo. 63.

39 „Convenere ad castra brevi tempore plurimi variae sortis mortales religionis praetextu compluribus locis [...]”. Uo. 65.

40 „Manet ad hunc usque diem hic in Hungaria mos, et in vicina Polonia [...] ut ex infima plebe homines a potentioribus servorum loco habentur, in his maxime, qui habitant in pagis, et agrorum cultura victum quaerunt [...]”. *Brutus, J. M.*: i. m. (32. jz.) I. 249.

41 Szerémi meglehetősen csapongó elbeszéléséből leginkább az hámozható ki, hogy a nemesek tétlensége, vagyis a keresztes háborútól való tartózkodása, ill. Bakócz érseknek a hadjárat leállítását elrendelő levele korbácsolta fel az indulatokat. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László, átdolg. Juhász László, bev., jegyz. Székely György. Szépirodalmi, Bp., 1979. 74–75.

42 Vö. *Barta G.–Fekete Nagy A.*: i. m. (6. jz.) 277.; *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Osiris, Bp., 1998. (Osiris Tankönyvek) 361.

ahol minden eladó, így maga a pápai méltóság is pénzen szerezhető meg.⁴³ Tubero Bakócz elleni vádjai valószínűleg azzal hozhatók összefüggésbe, hogy a bíborossal szemben álló egyházi és világi körökhöz tartozott;⁴⁴ a pápai udvar ostromozása saját meggyőződésből fakadt.

Az evangélikus hitre tért jeles magyar humanista, Zsámboky János, avagy Sambucus⁴⁵ Ransanushoz és Bonfinihez írt kiegészítéseiben érdekes inszINUÁCIÓT tett közzé: eszerint a pápa úgy tudta, hogy Szelim, a hatalomra került szultán Itáliát akarja megtámadni először, ezért (a pápa) lefizetett néhány magyar előkelőt, hogy ezzel megakadályozza a magyaroknak a törökkel kötött békéjét.⁴⁶ De hogy Bakócz se maradjon büntetlenül, őt Giuliano Cesarini bíboroshoz hasonlítja, aki I. Ulászlót biztatta a törökkel kötött béke megszegésére, s ezzel behajszolta a várnai vereségbe (ami később gyakran emlegetett vád lesz a protestánsok részéről).⁴⁷

43 Bakóczcal szembeni vádak: „et quo Thomas cardinalis pecuniam, quam Romae absumperat, in Hungaria resarciret (nempe dum Romae pontificatum ambit [...] sine ingenti sumptu ibi agere nequiverat) impetrata a Pontifice Romano Leone X. legatione Apostolica, re nunquam non quaestuarium et lucrosa, regressus in Hungariam, coepit Hungaros hortari, pollicendo peccatorum purgationem [...]”. Tubero, L.: *Commentariorum* i. m. (23. jz.) 288. A pápai udvar kritikája: „Eo enim mores Romanae Ecclesiae devenere, ut, qui Cardinalium opibus instructor est, is ad Pontificium munus obeundum magis idoneus existimetur.” Uo.

44 Tubero kapcsolatban állt Váradi Péter, majd Frangepán Gergely kalocsai érsekekkel, Bánffy Bernát bácsi főesperessel, valamint Beriszló Péter horvát bánal; e személyek szinte mindannyian konfliktusba kerültek Bakócz Tamással és családjával. Tubero kapcsolatára a fenti személyekkel ld. *Blazovich L.–Sz. Galántai E.*: i. m. (22. jz.) 9–12. A konfliktusokra ld. *Fraknoi Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Méhner, Bp., 1889. (Magyar Történelmi Életrajzok) 35., 62–64., 67–68. (Bakócz és Váradi Péter összeütközéseiről), 192–195. (a Frangepánokkal vívott fegyveres konfliktusról). Beriszló és Bakócz konfliktusára ld. *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20. (1962) 128–129.

45 A szerzőre újabban ld. *Gábor Almási*: The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the republic of letters in East Central Europe. Brill, Leiden–Boston, 2009. (Brill’s Studies in Intellectual History 185.), különösen 145–235. Evangélikus hitére, ill. „nikodémizmusára” ld. uo. 337–343.; *Uő*: Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionizáció korában. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. L’Harmattan, Bp., 2010. 49–53.

46 „[Thomas Cardinalis] a Leone igitur X. Pontifice (qui Solumum [!], Selyum] Italiam aggredi prius, quam Ungariam constituisse intellexerat, ideoque corruptis quibusdam Ungariae proceribus, ne cum Solymo [!], Selymo] pax fieret, impediatur, totius christianitatis auxilia pollicitus) diplomata aufert [...]”. *Petrus Ransanus*: Epitome rerum Ungaricarum [...] una cum appendice quadam, opera Ioannis Sambuci [...]. Hofhalter, Viennae Austriae, 1558. fol. lxxvi. (index xxxvii.). A vádat csaknem azonos formában megismétli a Bonfinihez fűzött kiegészítéseiben, az 1568-as és az 1581-es kiadásban is: *Antonius Bonfinius*: Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia [...] Ioannis Sambuci [...] opera [...]. Oporinus, Basileae, 1568. 753.; *Uő*: Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices et alia [...]. Wechel, Francofurti, 1581. 736. Zsámboky szövegkiadói tevékenységére, s ezen belül Ransanus- és Bonfini-kiadásaira ld. *Almási, G.*: i. m. (45. jz.) 172–175., ill. *Uő–Kiss Farkas Gábor*: Szöveggyűjtés és kapcsolatápolás. Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 117. (2013) 627–691., különösen 669–671.

47 „Ut igitur olim per Iulianum cardinalem contra Amuratem factum, sic praesul (Bakócz) a Leone decimo [...]”. Ld. *Bonfinius, A.*: i. m. (1581) (46. jz.) 736. A kérdésre újabban ld. *Tóth Gergely*:

Még fontosabb talán Zsámboky másik megjegyzése, miszerint a parasztok azért is dühöngtek annyira a nemesek ellen, mert továbbra is hittek bűneik bocsánatában, tehát küzdelmük jogosságában⁴⁸ – ez éppenséggel ellentétben áll Istvánffy állításával, miszerint a vallás csak ürügy volt.

Az erdélyi, illetve erdélyi kötődésű historikusok szintén erős kritikát fogalmaztak meg Bakóczal és a pápával szemben. Heltai Gáspár – aki minden bizonynyal Zsámboky Ransanushoz vagy Bonfinihez írt kiegészítéseit használta az események leírásához – azt vetette a bíboros és az urak szemére, hogy fősvények voltak, ezért kértek inkább búcsút hirdető bullát a pápától, ahelyett hogy maguk állítottak volna ki sereget. A leírás bővelkedik a további érdekes elemekben: Heltai tud arról, hogy Bakócz „barátok által”, vagyis a ferencesek segítségével hirdette ki a bullát;⁴⁹ azt állítja, hogy Ulászló szemet hunyt a parasztok gazságai felett, azt gondolván, hogy ez letöri a nemesek kevélységét; elmondása szerint az urak megígérték Szapolyainak, hogy királlyá teszik, ha leveri a lázadókat; végül „bulcsós had”-nak nevezi a kereszteseket – amiben van némi protestáns szellemű gunyorosság a vállalkozással szemben.⁵⁰

A már említett Johannes Michael Brutusnak protestáns eszméi miatt kellett menekülnie hazájából,⁵¹ így nem meglepő, hogy művében többször is igen negatívan ír a pápaságról és a katolikus egyházzal. A parasztháború okainak kifejtése pedig jó lehetőség volt arra, hogy ezt többszörösen is megtehesse. Ő is nagy teret szánt a pápa és a legátus felelősségének kifejtésére: bűnös X. Leó, amiért nagyra-vágyásból, talpnyalói biztatására a kereszties hadjárat kihirdetése mellett döntött, de valódi segítséget nem adott; bűnös Bakócz, aki pápa akart lenni, majd amikor ez nem sikerült, kapva kapott az alkalmon, hogy hazamenjen, s a tanácsban keresztülvigye a bulla kihirdetését; de Brutus szerint elhibázott maga a kereszties hadjárat intézménye is, mivel az emberek a vallás jelszava alatt, a bűnbocsánat reményében bármilyen szörnyűséget nyugodt szívvel elkövetnek.⁵²

Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. MTA BTK TTI, Bp., 2014. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes). 136. (Megjelenés előtt.)

48 „Varie turbulenterque ab eis re coepta, optimis quibusque medio sublatis, spe nihil minus veniae scelerum perpetuae retenta, suae libidini paene satis indulsere [...]”. *Bonfinius, A.*: i. m. (1581) (46. jz.) 736.

49 A ferencesek szerepére a felkelésben ld. *Szücs J.*: i. m. (3. jz.) 625–641. Még ld. Ács Pál tanulmányát a *Történelmi Szemle* jelen számában.

50 *Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. S. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Magyar Helikon, Bp., 1981. (Bibliotheca Historica) 446–447. A krónikára és Heltai történetírására újabban ld. *Tóth Zsombor*: A Heltai Galaxis. Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában. In: *Uő*: A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2006. 82–118.

51 A kérdésre máig a legrészletesebben ld. *Fraknoi V.*: Brutus i. m. (32. jz.) 794–796.

52 A pápa bűnösségéről: „Hoc [bellum cruciatum] quidem Leo sibi finxerat animo, et sua sponte studio gloriae incensus, et assentatorum vocibus inflatus, quorum greges alebat [...]”. *Brutus J. M.*: i. m. (32. jz.) 278. Bakócz bűnösségéről: „Ergo cardinalis legatus, per eorum factionem, quibus bellum geri placebat, frustra melioribus dissentientibus, qui certam inde pestem et ruinam

Hanyatló történetírás, meggyökeresedő értelmezések a 17. században

A 17. századi Magyarországon a szinte permanens háborús helyzet nem kedvezett a történeti kutatásoknak vagy szintézisek írásának. Az a néhány történetíró, aki az ország egész történetének megírására vállalkozott – s így figyelme kiterjedt az 1514. évi parasztháborúra is –, jobbra a korábbi szerzők véleményét követte, s csak egy-két új elemmel tudta azt gazdagítani. Egyre inkább úgy tűnt emellett, hogy kezd kialakulni a Dózsa-felkelésnek egy „katolikus” és egy „protestáns” olvasata, főleg a 16. századi történetíró-elődök művei alapján. Vagyis tovább gondolva Erdélyi Gabriella szavait azt mondhatjuk, hogy bizonyosfajta felekezeti versengés mégiscsak volt 1514 értelmezése, illetve a bűnbakok kijelölése körül, bár ez a „versengés” igen szerény mértékű volt – ahogy persze maga az esemény sem hordozott olyan különleges, aktuális tartalmat, mint a reformkorban vagy a 20. század második felében.

A protestáns álláspontot képviselte Révay Péter, a század első két évtizedének fontos politikai szereplője. A lutheránus, de a Habsburg-házhoz lojális főúr aggodalommal tekintett a Magyarországon megerősödő ellenreformációra, különösen Pázmány Péter bíboros érsekre, a katolikus expanzió vezérére. Következésképpen országtörténetében, ahol csak lehetett, elítélte a klérus politikai szerepvállalását, s természetesen Bakócz Tamással szemben sem volt kíméletes.⁵³ Átvette Tubero közlését arról, hogy Bakócz szórta a pénzt Rómában pápává választása érdekében, továbbá azt is, hogy a pápai bullát költségei fedezése érdekében kérte.⁵⁴ Emellett Zsámboky és Brutus nyomán általában elítélte a keresztes háború és a pápai búcsú intézményét: szerinte ez nem Istennek tetsző cselekedet, s egy ilyen háború aligha hozhatja magával a bűnök bocsánatát.⁵⁵ Új elem viszont, hogy Révay – talán először – tárgyalta azokat a törvényeket, ame-

Ungaris protendebant, pontificis edictum promulgare constituit [...]”. Uo. 277. A keresztes hadjárat veszedelmes és ártalmas voltáról: „Saepe hoc maiorum memoria animadversum, qua de re non semel egimus, sed nullo umquam tempore, quam nostra, et patrum memoria magis; nullum haberi acrius telum, nulla arma, nullum fortius, violentius, saevius tormentum expugnandis imperitorum animis, quam iis in speciem obiectam religionem; nullum adeo immane facinus, nullum adeo parricidium atrox, nullum truculentum, quod non is alacri animo suscipiat, cui persuasum sit, eo sibi Deum propitiari, placari iratum, scelera et malefacta expiari.” Uo. 304–305.

53 Ld. erre bővebben *Tóth G.*: i. m. (47. jz.) 136–137.

54 „In hac votorum diversitate supervenit Thomas cardinalis Roma, qui sub mortem Iulii secundi ambibat pontificatum, sed spe frustratus, ut dispendia pecuniaria ibidem facta resarciret, Hungaros obtenta cruciata (ut vocant) sacra, ad bellum Turcis inferendum incitat, erectoque sacrae militiae signo bellum promulgare constituit.” *Petrus de Rewa*: De monarchia et sacra Corona regni Hungariae centuriae septem [...]. Francofurti, 1659. 62.

55 Révay egy rá jellemző finom szójátékkal (grata gratuita) gúnyolja ki a keresztes hadjárat és a búcsú intézményét: „unde nata seditio rusticana ostendit, quam grata gratuita illa militia Deo fuerit, et quantum ad sublacionem delictorum (quo nomine illa colligi praetendebatur) momenti attulerit”. Uo.

lyeket a parasztek ellen hoztak az 1514 őszen tartott országgyűlésen (ahogy egyébként is jellemző rá, hogy a törvénykönyvet forrásként használja, és beépíti az eseménytörténet leírásába).⁵⁶

A református Nadányi János 19 évesen, hollandiai tanulmányai alatt írt egy rövid Magyarország-történetet, az akkori „florusok”, azaz a császárkori történetíróról elnevezett kivonatos országhistóriák modorában. A parasztháború elbeszélésekor Zsámbokyt követte: elődjéhez hasonlóan megvádolta a pápát, hogy csak azért vette rá Bakóczot keresztes háború indítására, mert így Itália megmenekülhetett a török támadástól.⁵⁷ Egy rövid megjegyzése elárulja véleményét a keresztes háborúról: a mézszárlásból szerinte kiderül, mennyire voltak „szentek” azok, akik felvették a keresztet.⁵⁸

Katolikus szellemiségű szintézist tudomásom szerint egyedül Pethő Gergely, az előkelő szlavóniai főúr készített a korszakban. Magyar nyelvű krónikájában a felkelés bemutatásakor egy rossz szó sem éri a pápát vagy Bakócz Tamást, annál több a kereszteseket és – kissé ellentmondásosan – legyőzőjüket, Szapolyai Jánost, Habsburg Ferdinánd későbbi vetélytársát, aki az udvarhű Pethő számára egyértelműen negatív szereplő.⁵⁹ Elbeszélésében a legemlékezetesebb részlet az, miszerint Szapolyai a parasztek elleni kegyetlenkedései miatt két évig nem láthatta úrfelmutatáskor az oltáriszentséget⁶⁰ – ezt ugyan Istvánffytól vette át, de elődje az epizódot máshol tárgyalja, így a középkorias részlet egybeszerkesztése a felkelés leírásával Pethő „érdeme”.

Csekély elmozdulás, továbbélő téveszmék a 18. századi történetírásban

A 18. században a jezsuita rend tudósai vették kezükbe a honi történelem feldolgozását, mégpedig számottevő sikerrel. A bollandista és maurista forráskritika eredményei eljutottak a magyar rendházakba is, így megszülettek az első komolyan vehető kronológiák, archontológiák, oklevéltárak, forráskiadások, továbbá a honi történelemtől is új szintézisek készültek. Ám éppen a Dózsa-felkelés történeti recepciója mutatja meg, hogy az impozáns eredmények ellenére milyen kínos lassú-

56 Ld. uo. Révay feltehetőleg a Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós által 1584-ben kiadott törvénykönyvet használta.

57 „Nam Thomas Strigoniensis praesul papae instinctu, ne Italiae suae cladibus pax Hungarica staret, validam in Turcos contraxit manum; quae pace cum Selymo firmata nullius erat usus.” *Johannis Nadányi: Florus Hungaricus – Nadányi János: A magyar Florus.* Kiad. Havas László et al. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. (AGAΘA 11.) 226.

58 „Feruntur uno quadrimestri septuaginta hominum millia occisa: ut facile aestimare possis, qualis ista cruciatorum (ita iam appellabantur) sanctitas, vita.” Uo.

59 *Pethő Gergely: Rövid magyar cronica.* Cosmerovius, Bécs, 1660. Q3r. A műre és szerzőjére legújabbban ld. *Nagy Levente: Pethő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós.* Irodalomtörténeti Közlemények 102. (1998) 285–300.

60 *Pethő G.:* i. m. (59. jz.) Q3v.

sággal haladt előre a korszakban a múlt feltárása: a humanista narráció továbbra is uralta az események bemutatását, és a felekezeti elfogultságok sem szűntek meg. Mindezek mellett alig-alig került elő új forrás vagy született bármiféle friss, előremutató megállapítás.

A fentiekre kiváló példát nyújt Szentiványi Márton jézustársasági atya, a századforduló szorgalmas adatgyűjtője. A tudomány szinte minden szegmensére kiterjedő adattáiraiban bőségesen foglalkozott a magyar történelemmel. A Dózsa-felkelésről azonban csak egy helyen ír hosszabban, mégpedig a pápák és a szentegyház Magyarország felé tanúsított jótéteményeinek (!) felsorolásakor. Ebbe ugyanis beleveszi az 1513-as pápai bullát is, és bár elismeri, hogy a keresztes hadjáratnak – „a vezér aljassága és gonoszsága miatt” – rossz vége lett, szerinte a pápa jóindulatát nem lehet kétségbe vonni.⁶¹

Nem jut messzebb a szintén jezsuita Timon Sámuel sem. Magyar történeti kronológiáiban (1715, 1736) tárgyalja ugyan a parasztháború eseményeit, de csupán Istvánffy (és Pethőt) kivonatolta az esemény elbeszélésekor. Egyetlen új okiratot sem közölt vagy használt fel, noha a Hevenes-gyűjtemény anyagát egyébként sűrűn és eredményesen hasznosította munkáiban.⁶² Ami a bíboros szerepét illeti, bár megemlíti a Bakócz ellen felhozott vádakot – amelyeket Istvánffynál olvasott –, forrásához hasonlóan nem foglal állást a kérdésben.⁶³ *Purpura Pannonica* című, magyar bíborosok életrajzait tartalmazó műve Bakóczról szóló fejezetében szintén Istvánffy követi (csak itt már nem is kivonatolja, hanem egyenesen másolja a *Historiaet*), s ugyanúgy megkerüli azt a kényes kérdést, hogy vajon igazak-e az Istvánffy (s a rajta kívül szintén megemlített Révay) vádjai Bakócz római tartózkodására vonatkozólag vagy sem.⁶⁴

Egyetlen érdekessége az általa írtaknak, hogy nála is szerepel az a tudóskodó etimológia, miszerint a „kuruc” elnevezés a „keresztes”, azaz latinul „cruciger” szóból eredne. Világosan ír erről az 1715-ös kronológiájában, sőt az ugyanebben az évben megjelent *Purpura Pannonica*-ban azt állítja, hogy ez nemcsak az ő, hanem mások véleménye is.⁶⁵ Az eredeztetés első ismert felbukkanása Cserei Mi-

61 *Martinus Szentiványi*: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Decadis tertiae pars prima*. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1702. 183–184.

62 Erre legújabbban ld. *Tóth Gergely*: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. Történelmi Szemle 55. (2013) 611.

63 *Samuel Timon*: *Synopsis novae chronologicae regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. [...]. III. A Mathia Corvino inchoata et ad annum M. D. XXVI. perducta*. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1715. 116–117., Bakóczról: 115–116. Későbbi, átdolgozott kronológiájában szinte szóról szóra megismétli azt, amit a *Synopsis*-ban leírt. Ld. *Uő*: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum [...]*. Typis Academicis, Cassoviae, 1736. 102–103., Bakóczról: 102.

64 *Uő*: *Purpura Pannonica, sive vitae et res gestae S. R. E. Cardinalium [...]*. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1715. 29–31.

65 „Ab hac Crucigerorum peste nomen Kuruczorum Hungariae exitiale originem sumpsit.” *Uő*: *Synopsis i. m. (63. jz.) 117*. Ugyanezt írja a későbbi kronológiájában, csak ott *Kuruczorum* szerepel. *Uő*: *Epitome i. m. (63. jz.) 103*. Ugyanerről Bakócz-életrajzában: „Hoc unum addendum

hálynál olvasható,⁶⁶ ezt követi Timon (akinek állásfoglalását eddig nem ismerte a kutatás), majd Bél Mátyás. Bél azonban egy Csereinél is régebbi, de legalábbis egykorú forrásra utal: a kuruc–keresztes azonosítást ugyanis éppen amiatt hozza fel, hogy ezzel megcáfolja Jacob Tollius német utazó 1687-ben papírra vetett állítását, miszerint a lázadók a kuruc nevet saját maguk találták ki a „cruх” latin szóból, utalva ezzel a császáriak által rájuk rótt szenvedésekre.⁶⁷ Tehát azt mondhatjuk, hogy a kuruc szónak a cruхból való származtatása már a 17. század utolsó harmadában felbukkan, de jelenlegi ismereteink szerint Cserei Mihály, majd Timon köti össze a keresztesekkel; emellett Timon szavaiból arra következtethetünk, hogy ez közkeletű vélekedés volt. Erre utal egyébként az is, hogy Timon közlése alighanem független Csereiétől – Bél viszont nagy valószínűséggel Timontól vette az etimológiát, mert sokat forgatta és nagyra tartotta jezsuita kortársát.⁶⁸

Nagy országleíró művében, a *Notitiában* Bél Mátyás két helyen is hosszabban ír a parasztháborúról: Pest, illetve Temesvár leírásában. Sajnos ő sem lépett túl a humanista források körén, így semmi újat nem tett hozzá azok ismeretanyagához.⁶⁹ Néhány sajátosságra mégis fel kell hívnunk a figyelmet. Az egyik ilyen, hogy Bél diplomatikusan elhallgatja a Bakóczcal szembeni vádakát – ebben még a jezsuita Timonon is tútesz. A jelenség magyarázata, hogy Bél, a pozsonyi evangélikus gyülekezet lelkésze, az uralkodó támogatásával adhatta ki nagy művét, de ennek fejében a Magyar Udvari Kancellária cenzúrázta munkáját. A hivatal pedig nagyon

non mea solum, sed aliorum opinione, Curuciorum nomen ab hac faece profluxisse.” *Uő*: *Purpura Pannonica* i. m. (64. jz.) 31.

66 *Cserei Mihály*: *Históriája*. Közl. Kazinczy Gábor. Emich, Pest, 1852. 20–21., 52. Korábban úgy hitték, Bél Mátyásé az elsőség (ld. alább). A kérdésre bővebben ld. *Nagy László*: *Kurucok és labancok a magyar történelemben*. *Hadtörténelmi Közlemények* 26. (1979) 250–252.

67 *Matthias Bel*: *Notitia Hungariae novae historico geographica* [...]. I–V. Straubius, Viennae Austriae, 1735–1749(?). IV. 595. Jakob Tollius (1640–1696) idézett műve: *Jacobus Tollius*: *Epistolae itinerariae. Ex auctoris schedis postumis recensitae* [...]. Cura et studio Henrici Christiani Henninii. Halma, Amstelaedami, 1700. 157. Tollius „levelének” keltezése: 1687. július 6.

68 *Tóth G.*: *A magyar történetírás kritikája* i. m. (62. jz.) 608., 611–614. Ezért bizonyosan cáfolható Nagy László azon feltételezése, hogy Bél Csereitől vette volna ezt az eredeztetést (ld. *Nagy L.*: i. m. [66. jz.] 251–252.), mivel egyébként sincs nyoma annak, hogy ismerte volna az erdélyi szerzőt.

69 Bellér azt állítja, hogy Bél „a jobbágyosság múltbeli sorsa iránti érdeklődésből kifolyólag” adta ki *Adparatusában* Sigler (Siegler) *Chronologiáját* és Cuspinianus *Diariumát*, mivelhogy e két forrás adatokat tartalmaz a parasztfelkelésre. Ld. *Bellér B.*: *A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója* i. m. (10. jz.) 290–291. Természetesen szó sincs erről, hiszen e források nem, ill. nem csupán a felkelés (mindkét helyen igen rövid) bemutatása miatt fontosak, s Bél egyébként sem használta fel a bennük írtakat a parasztháború bemutatásához. Bellér ezenkívül felhossa Bél *De servitute Hungarica* c. művét is, azt állítva, hogy a szerző benne „pörbe száll” a „jobbágyellenes Werböczy” tekintélyével. Ez legalábbis kérdéses, bár az bizonyos, hogy sokat idézi művében a *Tripartitumot*. Am aligha fordult szembe Werböczyvel, ha az 1514 őszén hozott jobbágyellenes törvényeket helyeselte. A műre s benne Bél véleményére ld. [*Ortvay Tivadar*.:] Bél Mátyás *De servitute Hungarica* című kiadatlan kézírata a primási könyvtárban kivonatilag s ítézetileg ismertette. Emich, Pest, 1868. 12. Bél egyébként e művében nem ír a parasztháborúról. Ld. uo.

hamar értésére adta, hogy a vallásügyet nem érintheti munkájában, ami leginkább arra vonatkozott, hogy nem írhat a protestáns egyházakról, s nem fogalmazhat meg kritikát a római katolikus egyházzal szemben.⁷⁰ Egyértelműen ez lehet az oka Bél óvatosságának. A másik sajátosság, hogy az események elbeszélése kapcsán több alkalommal idézi a Taurinus-féle *Stauromachiát*, amelyet korábban nem forgattak a historikusok – de jelzi az eposz költői túlzásait, és ha Taurinus valamiben eltér Istvánffytól az események bemutatásában, akkor inkább az utóbbinak ad igazat.⁷¹ Tehát némi forráskritikai kezdeményezés is megfigyelhető nála, de ez még mindig nagyon kevésnek bizonyult.

Pray György, a korszak legjelentősebb jezsuita történésze két nagy országtörténetet is írt. Az *Annales regum Hungariae* című munkájában a parasztháború előzményeinek tárgyalásakor végre bevont új forrásokat a kutatásba (szentszéki és II. Ulászló által írt leveleket), de jószerivel csak azért tette ezt, hogy Brutus állításait kétségbe vonja, aki V. Gyula és X. Leó pápák magatartását kritizálta. Emellett Pray több példát is hoz arra, hogy a pápák küldtek segílyt a magyaroknak a török ellen – csak hogy megcáfolja a 16. századi historikus szavait, miszerint a kényelemben tespedő római papok, illetve a pápák ígéretesen kívül mást nem tettek a török elleni harc érdekében.⁷² Ami magát a parasztháborút illeti, szinte sorról sorra követi a humanista kánont, elsősorban Istvánffy, annak minden torzításával, illetve téves megállapításával együtt.⁷³

Későbbi munkájában (*Historia regum Hungariae*) már sokkal alaposabb munkát végzett, ami a felkelés bemutatását illeti. Külföldi elbeszélők, illetve korabeli levelek alapján jobban körüljárta a nemzetközi helyzetet: tudott Szapolyai 1513. évi bulgáriai hadjárataról, s felhívta a figyelmet, hogy ugyanebben az évben II. Ulászló fegyverszünetet kötött a törökkel⁷⁴ – igaz, valójában csak tárgyalások folytak, és a török támadás 1514 tavaszán a magyar kormányzó elit számára még reális veszély volt.⁷⁵ Végre elhagyta a sallustiusi koloncot – a nemesség kapzsiságának és tespedésének emlegetését –, és már sem a pápa döntését, sem Bakócz szerepét nem mentegette vagy szépítette.⁷⁶ A felkelés leírásához felhasználta a keresztesek egyes leveleit, és ennek köszönhetően több parasztvezért is meg tudott nevezni, így Bagos (helyesen Bagoly) Ferencet, Aszalói Kecskés Tamást, illetve Megyasói Mészáros Lőrincet; önkényes címeikből (*principes et campi ductores*) azt

70 Tóth G.: A magyar történetírás kritikája i. m. (62. jz.) 613.

71 A felkelés okairól és a Pest melletti eseményekről ld. *Bel, M.*: i. m. (67. jz.) III. 49–55. Temesvár ostromáról ld. [Matthias Bel:] Comitatus Temesiensis. Kézirat. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Hist. I. mmm. 58–66.

72 *Georgius Pray: Annales regum Hungariae* [...]. IV. Kaliwoda, Vindobonae, 1767. 344–349.

73 Uo. 348–357. Pray elbeszélésére még ld. *Beller B.*: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.) 291–292.

74 *Georgius Pray: Historia regum Hungariae* [...]. II. Budae, 1801. 557–559.

75 Vö. *C. Tóth N.*: i. m. (8. jz.).

76 Az események tárgyalását ezzel a szikár megjegyzéssel nyitja: „Interea Strigoniensis Archiepiscopus Roma reversus nihil subsidiorum praeter facultatem promulgandi per regnum cruciatam expeditionem retulit.” *Pray, G.*: *Historia* i. m. (74. jz.) 559–560. Ez a tömör kijelentés sem a pápára, sem Bakóczra nem vet túl jó fényt.

a – helyes – következtetést vonja le, hogy a parasztok maguk választották meg vezéreiket.⁷⁷ Dózsa György ceglédi kiáltványát is ismeri – ebben talán segítségére volt Wagner Károly forrásgyűjteménye⁷⁸ –, és negatív felhanggal bár, de rámutat arra a fontos jellemvonására az írásnak, hogy Dózsa csupán a király alattvalójának tartotta magát (*regis Hungariae tantummodo subditus*) – de az urakénak nem, teszi hozzá magyarázólag.⁷⁹ Az is előrelépésnek tekinthető, hogy elismeri a papok jelenlétét a felkelő seregben.⁸⁰ Vagyis néhány ponton korrigálta a korábbi képet, és az eredeti iratok segítségével végre közelebb került a valós események megismeréséhez a humanista historikusok bombasztjai és üres stilizálása után, illetve mellett. Az is igaz viszont, hogy a rövid és kései összefoglalás igazi áttörést nem tudott hozni.

Pray kortársa, Katona István még kevésbé volt sikeres a parasztháború feltárásában. Hatalmas országtörténetében, a *Historia criticá*ban az események elbeszélése nagyrészt abból áll, hogy lemásolta Istvánffy munkájának vonatkozó részét, néhány helyen Pray korábbi munkájának (*Annales*) adataival, illetve az ott közölt levelek újbóli közlésével fűszerezve.⁸¹ Újdonság igen kevés akad. Az egyik ilyen, hogy Brutus megcáfolása végett Praynál jóval részletesebb listát közöl arról, mivel segítették a pápák a magyar királyt a török ellen – ebben persze nem sok eredetiség van, hiszen nyilvánvalóan kortársa ötletét követte.⁸² Helyes megoldás volt részéről, hogy Wagner két forrásgyűjteményéből a fentebb már említett ceglédi kiáltványt, illetve II. Ulászló 1514. június 4-én kelt és Sáros vármegyének címzett levelét beemelte a szövegtörzskébe.⁸³ Ugyancsak javára írható még, hogy a ceglédi kiáltvány alapján – amelyben Dózsa csak *strenuus miles*nek nevezi magát – cáfolta Tubero közlését, miszerint Dózst királlyá kiáltották volna hívei; emellett több más kérdésben is helyes kritikát fogalmaz meg a dalmát historikus elbeszéléseivel szemben.⁸⁴ Egyedül itt csillan meg valami a 18. századi Nyugat-Európában már magas szinten folytatott forráskritikából, illetve magának Katonának abból a

77 Uo. 561. Aszalói Kecskés Tamás és Megyaszói Mészáros Lőrinc 1514 májusában kelt levelét ld. Monumenta rusticorum i. m. (7. jz.) nr. 49., Liskai Bagoly Ferenc 1514. május 31-én kelt levelét uo. nr. 45. A parasztháborúra vonatkozó, Pray által összegyűjtött levelek posztumusz megjelentek a neve alatt kiadott *Epistolae procerum* c. műben. Ld. *Georgius Pray: Epistolae procerum regni Hungariae*. I. Belpay, Posonii, 1806. 83–91. (Ebben egyébként nincs benne a fent említett két levél, viszont Dózsa alább tárgyalandó kiáltványa igen.)

78 Ld. *Carolus Wagner: Analecta Scepusii sacri et profani*. IV. Landerer, Posonii et Cassoviae, 1778. 34–35.

79 *Pray, G.: Historia* i. m. (74. jz.) 561–562.

80 Uo. 561.

81 *Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae* [...]. Tomulus XI. ordine XVIII. Buda, 1792. 653–657., 684–748.

82 Uo. 697.

83 Uo. 720–721., 726–729. A ceglédi kiáltványra Wagnernál ld. a 78. jegyzetet. A Sáros vármegye részére küldött levelet ld. *Carolus Wagner: Diplomatarium Comitatus Sarosiensis* [...]. Landerer, Posonii et Cassoviae, 1780. 22–24.

84 *Katona, S.: i. m.* (81. jz.) 747. A királlyá tételnek a ceglédi kiáltvány általi cáfolata annyira helyesnek bizonyult, hogy később Márki Sándor és Barta Gábor is részben ezen az alapon utasította el a humanista szerző állítását. Ld. *Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m.* (6. jz.) 277.

tagadhatatlan (de csak módjával alkalmazott) képességéből, hogy az általa közölt kútfőket minúciózusan összevesse.⁸⁵

A protestáns történetírás és egyháztörténet a korszakban marginalizálódott: a jezsuita kézben lévő cenzúra miatt kéziratosságba szorult vissza vagy külföldi publikációban jelent meg.⁸⁶ Két jelentősebb munkát mégis meg lehet említeni a témában. Debreceni Ember Pál református egyháztörténetének kiadója, Adolph Friedrich Lampe a reformáció előzményei között tartja számon a felkelést, és kijelenti, hogy a búcsúval való ocsmány üzérkedés okozta a bajt, illetve az, hogy a klérus (!) elnyomta a parasztságot.⁸⁷ Nem messze áll ettől Bod Péter magyar egyháztörténete, aki a katolikus egyház jogtalan jövedelmei között a legrútábbnak a búcsúval járó hasznot tartja, amely nagy kárt okozott Magyarországon is: kirívó példa erre, mint írja, a parasztháború.⁸⁸

Összegzés

Dolgozatom első részében reményeim szerint sikerült bebizonyítanom, hogy az antik történetírói hagyomány, jelesül Sallustius *Catilinája* komolyan befolyásolta a Dózsa-felkelés recepcióját a humanista szerzők tollán. A sallustiusi minta követésének eredménye a züllött, kapzsi és tékozló nemesség toposza, a kor „romlott gyermekének”, a nagyravágyó és gátlástalan Dózsának a figurája, a „ceglédi” beszédek sora, de a temesvári „csata” hagyománya is. Ezek a képzetek nem vagy csak igen kis mértékben és az általánosságok szintjén felelnek meg a történeti tényeknek (például nyilván lehet kapzsinak és züllöttnek tartani a II. Ulászló kori nemességet, ám ez inkább közhely, mint tény), de a humanista szerzők szuggesztív előadásmódja, meggyőző és tetszetős érvelése történeti valósággá szublimálta őket.

85 Szabados György: Katona István történetírói időszerűségéről. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 679–699.; *Uő*: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In: *Clio inter arma* i. m. (47. jz.).

86 Ld. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3. kiad. Akadémiai, Bp., 1996. 147–148.

87 „Accedebat bellum intestinum per rusticos brevi ante Reformationem suscitatum, cui ansam turpissima indulgentiarum nundinatio, incrementum cleri in plebem praesertim per agros immites pressurae dabant.” *Fridericus Adolphus Lampe [Debreceni Ember Pál]: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania [...].* Jacobus van Poolsus, Trajecti ad Rhenum, 1728. 43. Hogy ez Lampe, és nem Debreceni Ember állítása, azt onnan lehet tudni, hogy a szövegrész szögletes zárójelben áll – ilyenekkel jelölte Lampe saját betoldásait (amelyeket viszont talán részben magyar diákokkal készítettett el). Ld. *Tóth Endre*: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 4–5. (1984–1985) 32.

88 „Malas admodum habuit consequentias indulgentiarum promulgatio etiam in Hungaria, deditque damna et venturis memoranda nepotibus saepius, praecipue tamen in 1514.” *Petrus Bod: Historia Hungarorum ecclesiastica [...].* Ed. L. W. E. Rauwenhoff. I. Brill, Lugduni Batavorum, 1888. 144. Bod eme egyháztörténeti művére újabban ld. *Hubert Ildikó*: Bod Péter, az egyház- és irodalomtörténet-író. In: Bod Péter írásából, írásairól. Vál. Bellágh Rózsa–Korompay Bertalanné–Ladányi Sándor, kiad. Ugrin Gáborné, bev. Monok István. Püski, Bp., 2000. 110–119.

A Dózsa-felkelést a magyar történetírásnak három évszázadon keresztül sem sikerült érdemlegesen, torzulások nélkül feldolgozni. Még a 18. század végén is alig használták fel levéltári kútfőket a témához, s külföldi forrásokhoz is csak Pray fordult komolyabban. A felekezeti elfogultság – amely már a humanista szerzőknél is jelentkezett – a korszak végén szintén jellemző volt, amelynek nyilvánvaló oka, hogy az ellenreformáció és a protestáns egyházak elleni korlátozások a 18. században is létező jelenségek voltak Magyarországon; ahogy az is sokat számított, hogy ekkor főleg a jezsuita rend művelte a történetírást. Úgy vélem, ennek köszönhető, hogy a Dózsa-felkelés recepciójában konzerválódtak a fenti humanista toposzok, illetve az a különös jelenség, hogy (a katolikus szerzők hatására) a felkelésből gyakorlatilag eltűnt a vallási elem vizsgálata – mindez jól jött később a polgárosodás korában, vagy a 20. század második felében, amikor a szenvedő parasztságról és az elnyomó, züllött nemességről kellett írni, viszont a vallási kérdések vizsgálata csak felesleges zavart okozott volna a narratívában.

GERGELY TÓTH

CAUGHT IN THE WEB OF INTERPRETATIONS

THE 1514 PEASANT WAR IN EARLY MODERN
HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

The only group of sources for the examination of the 1514 Hungarian peasant war, the so-called Dózsa revolt, has long been constituted by the narrative sources, before all the works of the early humanist authors. The event itself attracted considerable attention in Hungarian historiography after the Communist takeover in 1949, but the critical analysis of the relevant narrative sources and the collection of the primary sources (charters, letters etc.) only began in the 1970s. Then a number of historians already pointed to the misconceptions of humanist and later authors, but the myths and incorrect statements once put formulated continue to influence the scientific discourse even today.

In the first part of my paper I intended to prove that the antique historiographical tradition, before all the highly popular *Bellum Catilinae* by Sallust, exerted a very considerable influence upon the reception of the Dózsa revolt on the pen of humanist authors (Taurinus, Tubero, Iovius, Brutus, Istvánffy). The topos of the corrupt, greedy and profligate nobility, the figure of the ambitious and unscrupulous Dózsa as a „depraved son of his age”, the series of „Cegléd speeches” and the tradition of the battle at Temesvár all sprang from the imitation of the Sallustian model. Although these notions fail to stand the test of historical reality, or only do so to a very limited extent and on the level of generalities, the suggestive narrative of the humanist authors and their attractive and convincing argumentation have sublimed them to historical facts. Moreover, confessional biases further distorted the memory of events: already in the 16th century two interpretations, one Catholic and one Protestant, were clearly outlined. These rival interpretations mainly conflicted around the judgement of pope Leo X, who had issued the crusading bull, and of cardinal Tamás Bakócz, as well as over the extent to which the religious component in general was emphasised or passed over in silence.

As many as three centuries proved less than enough for Hungarian historiography to provide about the Dózsa revolt a balanced and reasonably unbiased view. As late as the

end of the 18th century the archival sources were hardly put to use, and György Pray was the only one to turn to the foreign reports. Confessional bias remained as pervasive at the end of the period as ever before. It was apparently a consequence of this situation that the humanist *topoi* mentioned above have been solidly integrated into the reception of the Dózsa revolt, and that, strangely enough (and upon the influence of the Catholic authors), the analysis of the religious element had for a long time disappeared from the narratives of the event. All this seemed quite convenient later in the age of bourgeois domination, or still later, in the second half of the 20th century, when the examination of religious issues would only have caused an unwelcome divergence from the otherwise generally enforced view of suffering peasants and domineering and deprived nobility.